

Article No. 285

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2022.9.15>

Artykuł recenzyjny / Review article

Dziedzina nauk humanistycznych / Humanities

Dyscyplina naukowa: literaturoznawstwo / Discipline of science: literary studies

Copyright © 2022 SRG and M. Dąbrowska ¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2022). Oświecenie i my. (*Oświecenie, czyli tu i teraz*. Pod red. Łukasza Rondudy i Tomasza Szerszenia. Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Karakter; Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie, 2021, 320 s.). *Studia Rossica Gedanensia*, 9: 263–270. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2022.9.15>

OŚWIECENIE I MY
(*Oświecenie, czyli tu i teraz*. Pod red. Łukasza Rondudy
i Tomasza Szerszenia.
Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Karakter;
Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie, 2021, 320 s.)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska /
Krakowskie Przedmieście St. 26/28, PL-00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(*nadesłano / received 19.03.2022; zaakceptowano / accepted 23.03.2022*)

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Languages [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny].

Abstract

The Enlightenment and Us

The paper presents the book titled *The Enlightenment, or Here and Now*, edited by Łukasz Ronduda and Tomasz Szerszeń (Warsaw 2021, 320 pages). The book consists of seven essays by Polish scholars, an introduction by the editors (Ł. Ronduda, T. Szerszeń, *Here and Now*) and an appendix (J. Talbierska, *The Paper Museum...*). Among the authors, there are philosophers, culture studies specialists, historians of art, journalists, graphic artists and painters (the book contains illustrations). The authors present connections between the Enlightenment and the 21st century. There the book discusses the essay titled *What is Enlightenment?* by Immanuel Kant (1784).

Keywords: Enlightenment, 21st century, dialogue, Immanuel Kant, civilization.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie książki *Oświecenie, czyli tu i teraz* pod redakcją Łukasza Rondudy i Tomasza Szerszenia (Warszawa 2021, 320 ss.). Publikacja składa się z siedmiu esejów polskich naukowców, wstępu redaktorów (Ł. Ronduda, T. Szerszeń, *Tu i teraz*) i aneksu (J. Talbierska, *Papierowe muzeum...*). Jej współtwórcami są filozofowie, kulturoznawcy, historycy sztuki, dziennikarze oraz graficy i malarze (książka posiada ilustracje). Autorzy przedstawiają związek Oświecenia z XXI wiekiem. Przedmiotem uwagi jest rozprawa Immanuela Kanta *Co to jest Oświecenie?* (1784).

Słowa kluczowe: Oświecenie, XXI wiek, dialog, Immanuel Kant, cywilizacja.

Pierre Chaunu pisał, że „wśród legatów przeszłości, które rządzą naszą teraźniejszością, spadek po wieku XVIII należy do najważniejszych” (Chaunu 1989: 394). Podobnie wypowiedział się Jurij Łotman, odpowiadając na pytanie, dlaczego na przedmiot badań wybrał kulturę rosyjską XVIII – początku XIX wieku:

(...) z jednej strony, jest to czas dla nas dość bliski (co znaczy dla historii 200–300 lat?) i ściśle związany z naszym dzisiejszym życiem, jest to czas formowania się cech nowej kultury rosyjskiej, kultury nowych czasów, do której – czy nam się to podoba, czy nie – należymy także my; z drugiej strony, jest to czas na tyle odległy, że wiele zostało już zapomniane (Lotman 1997: 14)².

To, że każdy z badaczy inaczej określa ramy czasowe omawianej epoki – w centrum zainteresowania każdego z nich znajduje się wprawdzie XVIII stulecie, ale Chaunu uwzględnia wiek poprzedni, Łotman zaś odnosi się także do wieku następnego – nie ma większego znaczenia. Oświecenie bywa bowiem bardzo różnie sytuowane w procesie dziejowym. Jak pisał Chaunu, „oświecenie wykracza poza ramy XVIII stulecia, którego pewna część z kolei mu się wymyka” (Chaunu 1989: 19), w związku z czym bardziej zasadne wydaje się potraktowanie obu oznaczeń czasowych – tym razem za

² Tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład własny – M.D.

Neilem Postmanem – jako „rodzaju metafory”, odnoszącej się do epoki, gdy jak ujął to Immanuel Kant w głośnej rozprawie *Co to jest Oświecenie?* (pełny tytuł oryginalny: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*) z 1784 roku, ludziom „udało się wyzwolić z kurateli, którą sami sobie narzucili” i nim która się skończyła, „ukształtował się świat nowoczesny” (Postman 2001: 25).

Jeśli Chaunu i Lotman jedynie sugerowali możliwość przzerwarcenia pomostu między tamtą epoką a współczesnością, to autorzy książki *Oświecenie, czyli tu i teraz*, przygotowanej przez Łukasza Rondudę i Tomasza Szerszenia w serii „mówi muzeum” przez Wydawnictwo Karakter i Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie w 2021 roku, most ten zbudowali (*Oświecenie...* 2021). Co więcej, za podtytuł (czy raczej motto) posłużyło pytanie, wskazujące na połączenie nim nie tylko przeszłości sprzed dwustu-trzystu lat i naszego „tu i teraz”, ale także lekkie wychylenie w przyszłość: „czy jesteśmy świadkami kresu pewnego myślenia, czy może dopiero dziś i w możliwej do wyobrażenia przyszłości zapoczątkowana w oświeceniu zmiana dopełni się?”. Pytanie widnieje na okładce publikacji, przyciągając do niej uwagę bodaj czy nie bardziej niż sam tytuł. Na jej kartach odpowiada na nie dziesięcioro polskich humanistów, od filozofów, przez historyków, kulturoznawców i literaturoznawców, do dziennikarzy: Iwona Kurz (szkic *Oświecone*), Olga Stanisławska („*Piękna Mulatka*”. *Rasa/płeć/universalizm*), Adam Lipszyc (*Akty oświecenia. W czarnym zwierciadle literatury*), Agata Sikora (*Panoptykon zamkniętej wyobraźni*), Edwin Bendyk (*Oświecenie, zdradzony projekt*), Rafał Matyja (*Oświecenie utracone?*), Paweł Mościcki (*Literatura w buduarze*), Jolanta Talbierska (w załączonym jako aneks szkicu *Papierowe muzeum. Oświeceniowe kolekcje Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*) oraz Łukasz Ronduda i Tomasz Szerszeń jako redaktorzy i autorzy wstępu pod tytułem *Tu i teraz*. Budowniczymi mostu między oświeceniem a współczesnością stają się wreszcie zagraniczni i polscy plastycy, graficy i malarze, których prace – wraz z dziełami artystów oświeceniowych (czy „okołooswieceniowych”), obranymi przez nich na źródło inspiracji – stanowią materiał ilustracyjny publikacji. Słowa kluczowymi książki są – poza oczywistym „oświeceniem” – „dialog”, „źródło” i „sukcesja”, „ciągłość” i „zmiana”. Wydawcy zadbali o to, ażeby jeszcze przed jej lekturą czytelnicy dowiedzieli się, iż powstała z myślą o przedstawieniu oświecenia „nie jako fantomu, lecz jako żywej ramy definiującej kształt naszej terażniejszości, jako polityki krytycznego myślenia”, nie jako „balastu (...), lecz raczej czegoś jeszcze niezrealizowanego, ciągle niedopełnionego – czegoś, co dopiero nadchodzi” (to tekst z okładki). Ta sama refleksja wybrzmiewa we wstępie Rondudy i Szerszenia:

(...) oświecenie nie jest czymś zamkniętym, nie jest częścią historii o wyraźnie zaznaczonych granicach, oświecenie raczej nieustająco „staje się”, aktualizuje na nowo, jest zawsze niedokończone, ujawnia się w walce z przejawami tego, co antynowoczesne (*Oświecenie...* 2021: 9).

Autorom udało się więc uniknąć dwóch skrajności, w które mogą popaść badacze nie tylko oświecenia, ale w ogóle epok dawnych, nazwanych przez Elżbietę Kauer „czczeniem na klęczkach” i „traktowaniem z radosną wyższością” (Kauer 2012: 206).

Aby zrozumieć zamysł twórców książki, warto rozpocząć jej omawianie od materiałów ilustracyjnych, których łączna liczba przekracza sto i które redaktorzy nazywają „esejami wizualnymi” (*Oświecenie* 2021: 24). Z rysunkiem Ferdynanda Pincka

Emma Hamilton jako rozpaczająca matka (1795) sąsiaduje obraz Andrei Bowers *Zaufaj kobietom* (2018), akwaforta Polka Michela-Guillaume'a Auberta (według Antoine'a Watteau) znajduje się obok noszącego ten sam tytuł rysunku Ewy Juszkiewicz z 2018 roku, *Projekt Kolumny Sławy ku czci Konstytucji 3 Maja 1791 roku* (1791–1792) Jana Chrystiana Kamsetzera ma po sąsiedzku *Kolumnę Sławy w Warszawie* (2018) Zbigniewa Libery. Przykłady takich par dzieł sztuki, z których pierwsze wyszło spod ręki dawnego mistrza, a drugie powstało w naszych czasach, ale z pierwszego wyrosło, podjęło zawartą w nim myśl, redefiniując i aktualizując ją, dostosowując do nowej rzeczywistości, można mnożyć. Książkę otwierają cztery rysunki Jeana-Louisa Prieura pod wspólnym tytułem *Projekty ram dekoracyjnych* (ok. 1766), przywołujące skojarzenie z „czystą kartą”, którą jawi się każda epoka w chwili swoich narodzin. Dawne prace pochodzą z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (dlatego nie ma wśród nich ryciny najbardziej kojarzonej z oświeceniem, emblematicznej, stanowiącej graficzny odpowiednik rozprawy Kanta, mianowicie pracy Daniela Chodowieckiego *Aufklärung*). O tym „papierowym muzeum” (*Museum Chartaceum*) pisze w aneksie Jolanta Talbierska, kierownik Gabinetu Rycin oraz dyrektor BUW w kadencji 2013–2018. Współczesne prace w większości zostały udostępnione dzięki uprzejmości ich autorów. W 2018 roku z okazji 200-lecia Gabinetu Rycin została zorganizowana wystawa *Czym jest Oświecenie? What is Enlightenment?* przez Muzeum Sztuki Współczesnej i Bibliotekę Uniwersytecką w Warszawie (wernisaż odbył się 18 maja w Muzeum nad Wisłą); na jej plakacie znajdujemy akwafortę nieznanego autora *Kobiety idące na Wersal* (1789), również zamieszczoną w książce *Oświecenie, czyli tu i teraz*, stanowiąc swego rodzaju przedłużenie i dopełnienie tamtego wydarzenia artystycznego. Wyobrażenie o tym, na czym polega dialog artystów naszych czasów z mistrzami osiemnastowiecznymi, daje szczególnie wyraziście ostatnia z wymienionych par: do wizerunku kolumny, zapożyczonego z rysunku Kamsetzera, Libera dodaje obraz masztów z flagami Unii Europejskiej i kilku jej państw członkowskich, poczynając od Polski i Niemiec. Nie tylko więc, jak pisał Chaunu, „historia organizuje się wokół mocnych akcentów” (Chaunu 1989: 16), ale również do takich „mocnych akcentów” odnosili się w swoich pracach artyści oświeceniowi i naszych czasów. Współcześni plastycy zostali poproszeni – specjalnie zresztą – o sporządzenie własnych wersji dzieł z „papierowego muzeum”; była to zatem praca zadana, ale sposób jej wykonania – w tym wybór owego „mocnego akcentu” – należał już do nich samych. Chaunu pisał o „mocnych akcentach”, ale można posługiwać się także określeniem „zwroty w dziejach”, za Martinem Malią, którego praca o „lokomotywach historii”, częściowo dotycząca oświecenia, stanowi „elementarz (...) historyzmu, zastosowanego do analizy porównawczej pokrewnych scenariuszy w (...) kontinuum przestrzennym i czasowym” (Emmons 2008: 9).

Dialog z oświeceniem oczywiście toczył się już wcześniej. W 1947 roku filozofowie niemieccy – Theodor Adorno i Maks Horkheimer – opublikowali książkę *Dialektik der Aufklärung* (*Dialektyka Oświecenia*), w 1962 roku ich rodak Jürgen Habermas wydał pracę *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (*Transformacja strukturalna sfery publicznej*), wreszcie filozof francuski Michel Foucault wystąpił z pracą *Czym jest Oświecenie? Do poglądów Adorno i Horkheimera szeroko odnoszą się w książce Oświecenie, czyli tu i teraz* Agata Sikora i Paweł Mościcki. Przywołajmy dwa inne – mniej znane – przykłady, o charakterze bardziej artystycznym niż filozoficznym, pochodzące z gruntu nie-

mieckiego (pierwszy) i belgijskiego (drugi). W *Oświeceniu, czyli tu i teraz* nie zostały one przypomniane.

Pierwszym jest twórczość Matthiasa Koeppla (ur. w 1937), niemieckiego malarza i poety. Jego obraz *Sanssouci 1993* jest zbiorem migawek jednocześnie z XVIII i końca XX wieku. Na monumentalnych tarasach i schodach tego rokokowego – wpisanego w 1990 roku na listę światowego dziedzictwa UNESCO – pałacu Hohenzollernów w Poczdamie, widzimy obok siebie Fryderyka II Wielkiego, tancerkę La Barbarinę i dworzan we frakach i perukach na głowach oraz mężczyznę w dzinsach i z irokezem, biznesmenów czy urzędników w garniturach oraz turystę z aparatem fotograficznym modnej marki. Ludziom towarzyszą psy i one również zdają się reprezentować albo XVIII wiek (smukłe charty), albo stulecie XX (przysadzisty buldog). To samo dotyczy figlarnych chłopców i przedmiotów, które trzymają w rękach. Fryderyk Wielki jakby lekko odchyła kapelusz w powitalnym geście i spogląda na widza (por. Outram 2008: 294–297).

Przykład drugi stanowi projekt artystyczno-naukowy belgijskich sławistów Emmanuela Waegemansa i Wima Coudenysa, którego istotą było przemierzenie trasy opisanej przez klasyka rosyjskiej literatury oświeceniowej Aleksandra Radiszczewa w *Podróży z Petersburga do Moskwy* (wyd. 1790) oraz porównanie wizji pisarza oraz jej obecnego wyglądu. Rezultatem był album wydany pod takim samym tytułem jak utwór Radiszczewa w Moskwie w 2013 roku. Publikacja składa się ze zdjęć, cytatów z Radiszczewa i komentarzy współczesnych badaczy. W Jedrowie współcześni podróżnicy z Petersburga do Moskwy widzą zrujnowane budynki z resztkami propagandowych plakatów z czasów sowieckich. Także w Torzku i Twerze mogą zobaczyć ruiny oszpecone dodatkowo postsowieckimi graffiti. Miednoje jawi się zaś jako zbiorowa mogiła Polaków zamordowanych przez NKWD (zob. Waegemans, Coudenys 2013).

Obrazy Koeppla, album Waegemansa i Coudenysa oraz wymienione traktaty filozoficzne skłaniają do postawienia pytań o rozum i jego „publiczne użycia” oraz „niepełnoletność” i „pełnoletność” ludzkości. Słowa o (nie)pełnoletności ludzi pochodzą ze wspomnianej rozprawy Kanta *Co to jest Oświecenie?* Przypomnijmy główną część tej jednej z najsłynniejszych definicji w filozofii europejskiej:

Oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność człowieka do posługiwania się swym własnym rozumem, bez obcego kierownictwa. (...) *Sapere aude!* Miej odwagę posługiwać się swym własnym rozumem – tak oto brzmi hasło Oświecenia (Kant 1995: 53).

Określenie „publiczne użycia rozumu” pochodzi od Rondudy i Szerszenia, odnoszących je do niemieckiego myśliciela:

(...) gdy Kant postulował, że publiczne użycia rozumu muszą cechować się wolnością, nie tylko wyrażał niezmaconą niczym wiarę w wyzwalający się z okowów zabobonu rozum, ale przede wszystkim zakładał, że ten wyzwolicielski gest – prawdziwy akt oświecenia – jest możliwy niezależnie od okoliczności” (Oświecenie... 2021: 10).

Autorzy książki *Oświecenie, czyli tu i teraz* doprecyzowują zamysł Kanta. Iwona Kurz podkreśla uwikłanie klasycznej definicji Kanta „w ograniczenia uniwersalizmu” (Oświecenie... 2021: 39). Niemiecki filozof wypowiadał się na temat człowieka w spo-

sób ogólnikowy. Dziś mamy przeświadczenie, że nie chodziło – czy raczej nie mogło chodzić – o każdego człowieka bez wyjątku, nie w każdym wieku, nie obu płci, nie z każdej grupy społecznej.

„Obce kierownictwo” jest właściwie domyślną cechą porządku stanowego, hierarchicznego lub po prostu patriarchalnego; (...) „obce kierownictwo” (...) podejmuje zatem prawne i polityczne działania na rzecz zachowania różnych podmiotów w „niepełności”, a przede wszystkim odróżnia „człowieka” od „niepełnoletnich” – pisze Kurz (Oświecenie... 2021: 40).

Autorzy książki albo sami komentują traktat Kanta i założenia oświecenia, jak cytowana uczona, albo referują cudze poglądy. Innym tropem poszedł Edwin Bendyk, który odniósł się do eseju Henry'ego Kissingera *How the Enlightenment Ende (Jak kończy się oświecenie)*: amerykański polityk i politolog przypominał, że „istota oświecenia polegała na uwolnieniu człowieka spod dyktatu przesądów i tradycji oraz na uznaniu, że jedyną siłą rozstrzygającą powinien być rozum”, polski komentator jego słów mało optymistycznie dodawał, że za sprawą internetu oraz technologii teleinformatycznych „proces poznania polegający na krytycznej pracy rozumu wypierany jest przez mechaniczną analizę informacji, w rezultacie to ona zaczyna dominować nad wiedzą i mądrością, a to zaledwie początek problemów” (Oświecenie... 2021: 204). Właśnie: początek i koniec. Autorzy książki *Oświecenie, czyli tu i teraz* odpowiadają na bardzo wiele pytań, ale ich odpowiedzi często nie pokrywają się ze sobą. Różnice uwidaczniają się przede wszystkim przy rozpatrywaniu tej przełomowej epoki w kategoriach początku i końca, co czynił także Chaunu: „żaden inny okres nie jest tak bardzo jednocześnie początkiem i końcem: początkiem stałego wzrostu, końcem społeczeństwa tradycyjnego...” (Chaunu 1989: 394). W przekonaniu Bendyka, „oświecenie jeszcze się nie wydarzyło, czego doskonale dowodzi lekcja z pandemii COVID-19” (Oświecenie 2021: 206), Rafał Matyja natomiast, namawiając do widzenia „oświecenia jako początku lub jako końca”, zaznaczał, że „sporo przemawia dziś na rzecz tej drugiej wersji, w której byłoby ono okresem radykalnego zerwania ze starą Europą i zarazem stworzyło szansę na narodziny nowoczesności, na razie tylko szansę” (Oświecenie 2021: 234).

Jak widać, dotarliśmy w naszych rozważaniach do tych fragmentów książki, które ściśle tyczą się „tu i teraz”. Mowa jest w nich o modernizmie i postmodernizmie, nowoczesności i postnowoczesności. Co najmniej dwukrotnie pojawia się wzmianka o antropocenie, pierwotnie pojęciu geologicznym, przejętym przez humanistykę na oznaczenie naszych czasów, w których pytania o śmierć i kres cywilizacji nasuwają się nawet przy pobieżnym oglądzie rzeczywistości. Kryzys klimatyczny i ekologiczny (Bendyk), ograniczenia energetyczne (Bendyk), pandemia koronawirusa (Kurz, Bendyk), zwyrodnienia w sferze naukowej, technologicznej i edukacyjnej (Kurz, Sikora), zagrożenia cyberprzestrzeni (Bendyk), kryzys finansowy (Bendyk), komercjalizacja (Sikora), nadużycia władzy (Sikora), populizm (Kurz), terroryzm (Matyja), nierówność płci (Kurz, Stanisławska), rasizm i stygmatyzowanie mniejszości (Stanisławska), kolonializm (Lipszyc), przemoc wobec zwierząt (Sikora) to główne problemy współczesności, które podejmują autorzy. Czasem omawiają je na poziomie ogólnym, niekiedy wchodzą w szczegóły, jak Iwona Kurz, skupiając się nad kwestią ściągania w szkole każdego szczębla. Szkice układają się w wielką dyskusję o naszym „tu i teraz”.

Katalog wyzwań współczesności Edwin Bendyk przedstawił także w 2020 roku w pracy *W Polsce, czyli wszędzie. Rzecz o upadku i przyszłości świata* (zob. Bendyk 2020).

Książka *Oświecenie, czyli tu i teraz* powstała (podobnie jak zasadniczy zrąb niniejszego omówienia) przed 24 lutego 2022 roku, dniem tragicznej w skutkach agresji militarnej Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. Nie znalazły się na stworzonej przez autorów liście problemów współczesności – czy też niewystarczająco zostały na niej wyeksponowane – wojna, imperializm, uchodźstwo w Europie na skalę niespotykaną od czasów II wojny światowej. Ostatnie wypadki rodzą pytania o to, jaką lekcję ludzkość odebrała od przeszłości i czy w ogóle czegoś się od niej nauczyła? Czy to wszystko musiało wydarzyć się ponownie? Czy światem rządzą wartości czy jednak interes?

Główną część książki *Oświecenie, czyli tu i teraz* tworzą dwa typy tekstów. Pierwszy stanowią wspomniane szkice siedmiorga badaczy, poprzedzone wstępem i zamknięte aneksem. Drugi ciąg narracyjny to mikroeseje towarzyszące ilustracjom. Są one podzielone na sześć grup: *Iluminacje, Emancypacje, Kolonializmy, Rewolucje, Dystopie, Narody, Rekonstrukcje, Liberalizmy*. Redaktorzy zaznaczają, że użycie w ich nazwach liczby mnogiej jest zabiegiem świadomym, dodatkowo podkreślającym „podwójność” i wskazującym na „wspólną tożsamość (...) dwóch momentów historycznych” (*Oświecenie... 2021: 24*). Para rysunków Kamsetzera i Libery znalazła się obok mikroeseju *Narody*, poświęconego „nowoczesnej polskiej tożsamości narodowej” oraz „kształtowi polskiej sfery publicznej” (*Oświecenie... 2021: 225*). Akwaforta z okładki książki została skomentowana w mikroeseju *Rewolucje*, poruszającym kwestię „różnicy perspektyw pomiędzy francuską oddolną rewolucją oświeceniową a zmianami odgórnie realizowanymi w Polsce” (*Oświecenie 2021: 147*). Słowo „mikroesej” w odniesieniu do tych tekstów pochodzi od redaktorów (*Oświecenie 2021: 24*). Od ilustracji zaczęliśmy omawianie *Oświecenia, czyli tu i teraz* i na nich je kończymy, dodając jedynie, że „te dwie narracje nachodzą na siebie, wchodzą w dialog, ale pozostają też względem siebie autonomiczne, raczej się dopowiadają, nie zaś ilustrują” (*Oświecenie 2021: 24*).

W recenzowanej książce nie sposób wskazać ustępów skupiających się wyłącznie na oświeceniu i odnoszących się tylko do naszego „tu i teraz”. Perspektywa diachroniczna zdecydowanie dominuje nad synchroniczną. „Tu i teraz” ma często polskie oblicze, ale nieraz jest porównywane z innymi obliczami narodowymi, wszystkie zaś wpisują się w „tu i teraz” europejskie czy nawet światowe. Pytanie Kanta *Co to jest Oświecenie?* wybrzmiało przecież w wielu językach i także w wielu językach udzielano na nie odpowiedzi. Epoka sprzed ponad dwustu lat nie jest traktowana jako jednolita, wyodrębniane są w niej co najmniej dwa główne nurty – racjonalistyczny i emocjonalny. Drugi z nich stał się początkiem romantyzmu.

Bibliografia / References

- Bendyk, E. (2020). *W Polsce, czyli wszędzie. Rzecz o upadku i przyszłości świata*. Warszawa: Polityka Sp. z o.o. SKA.
- Chaunu, P. (1989). *Cywilizacja wieku Oświecenia*. Przeł. E. Bąkowska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Emmons, T. (2008). *Przedmowa*. W: Malia, M. (2008). *Lokomotywy historii. Zwroty w dziejach i kształtowanie nowoczesnego świata*. Przekł. M. Grabska-Ryńska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kant, I. (1995). *Przypuszczalny początek ludzkiej historii i inne pisma historyzoficzne*. Przekł. A. Landman. Warszawa: Comer.
- Kauer, E. (2012). *O pryncypiach sztuki translatorskiej polskiego renesansu (teoria i praktyka). Miejsce literatury dawnej w kanonie kulturowym współczesnego Polaka – obywatela zjednoczonej Europy*. W: *Europejski kanon literacki*. Red. E. Wichrowska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: 202–206.
- Lotman, Ů. (1997). *Besedy o rusckoj kul'ture. Byt i tradicii rusckogo dvorânstva (XVIII –naçalo XIX veka)*. Sankt-Peterburg: Isskustvo – SPB [Лотман, Ю. (1997). *Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века)*. Санкт-Петербург: Искусство – СПб].
- Oświecenie... (2021). *Oświecenie, czyli tu i teraz*. Red. Ł. Ronduda i T. Szerszeń. Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Karakter; Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie.
- Outram, D. (2008). *Panorama Oświecenia*. Przekł. J. Kolczyńska. Warszawa: Arkady.
- Postman, N. (2001). *W stronę XVIII stulecia. Jak przeszłość może doskonalic naszą przyszłość*. Przekł. R. Frąc. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Waegemans, E., Coudenys, W. (2013). *Putešestvie iz Peterburga v Moskvu. Fotoal' bom*. Perevod s niderlandckogo D. Sil'vestrov. Moskva: Azbuka-Attikus; KoLibri [Вагеманс, Э., Куденис, В. (2013). *Путешествие из Петербурга в Москву. Фотоальбом*. Москва: Азбука-Аттикус; КоЛибри].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.